Lehahayer
Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich
3 (2015)

Dawit Ghazarian
(Erywań)

AMULET ORMIAŃSKI ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI JAGIELLOŃSKIEJ[1]

Wstęp

Amulety na ogół mają starożytne pochodzenie. Pierwsze egzemplarze pojawiły się jeszcze w starożytnym Egipcie i były wzorowane na świętych dla Egipcjan skarabeuszach. Według mniemań miejscowych miały zapewnić nieśmiertelność tym, którzy je nosili, jako że nazwa skarabeuszy w języku egipskim wywodzi się od słowa *chepri*, co oznacza także „być", „istnieć". W mitologii egipskiej imię to nosi także bóstwo wschodu słońca, którego jednym z symbolów był skarabeusz. Egipskie amulety były wytwarzane z rozmaitych kamieni oraz fajansu, a w dolnej części posiadały inskrypcje, głównie cytaty z *Księgi zmarłych*. Podczas mumifikacji zmarłego często były wstawiane w miejsce wyjętego z ciała serca[2].

Talizmany i amulety w czasach starożytnych, a także i dziś, były rozpowszechnione we wszystkich prawie kulturach świata. W starożytności znajdujemy je wśród Egipcjan, Babilończyków, Asyryjczyków, Samaryjczyków, Koptów, Etiopów, Fenicjan, Żydów, Arabów, Persów, Japończyków, Chińczyków itd[3]. W genezie amuletów jedno jest niezaprzeczalne, o ich istocie decydował lęk ludzki oraz przekonanie nadające siłę sprawczą przedmiotowi. Wiara czyniła tę siłę rzeczywistą i potężną[4]. Starożytny człowiek oceniał moc amuletów na

---

[1] Z języka ormiańskiego przetłumaczyła Piruz Mnatsakanyan.

[2] Ф. Брокгаузъ, И. А. Ефрон, *Энциклопедический словарь*, 59, 1900, Санкт Петерсбург, s. 176-177.

[3] Э. Бадж, *Амулеты и суеверия*, Москва 2001, s. 384.

[4] *Ibidem*, s. 32.

podstawie ich oddziaływania. Gdy w trakcie używania amuletu zauważał wzrost swych sił albo nie miał kłopotów ze zdrowiem, to wiara w moc amuletu umacniała się. W przeciwnym wypadku zaufanie wobec niego słabło i pozbywano się go, zastępując go nowym. Skradziony lub zgubiony amulet według tradycji tracił swoją moc i nie mógł służyć nowemu posiadaczowi[5]. Są przesłanki pozwalające przypuszczać, że wszelkiego rodzaju modlitwy i klątwy mobilizujące siłę sprawczą amuletu były przez stulecia przekazywane ustnie. Nawet po wynalezieniu pisma magowie jeszcze przez długi czas unikali korzystania z tego wynalazku i kontynuowali tradycyjne metody słownej instrukcji. Z czasem jednak stało się jasne, że zapisanie magicznych formuł przedłuży ich życie. W taki sposób pojawiły się rękopiśmienne warianty amuletów.

W literaturze antycznej amulet (łać. *amuletum*) po raz pierwszy pojawił się w pracach Pliniusza Młodszego (Gaius Plinius Caecilius Secundus Minor, ok. 61-113), który używał tego słowa w kilku znaczeniach: 1) przedmiot, który chroni człowieka od nieszczęść; 2) środek leczniczy albo profilaktyczny; 3) środek wykorzystany w medycynie. Pliniusz pisał także, że tam, gdzie rośnie fiołek alpejski, wszelka magia traci swoją moc, dlatego ten kwiat nazywa się także *amuletum*[6].

Wśród ormiańskich zabytków piśmiennictwa, obok kondaków, katolikosów i statutów królewskich, amulety zajmują szczególne miejsce. Zachowują charakterystyczną jeszcze dla starożytnych rękopisów formę zwojów tkwią swoimi korzeniami w tradycji starożytnych magów. Uważano, że modlitwa czy klątwa, niejako wplątana w taki zwój, chroni od zewnętrznego niesprzyjającego wpływu i dzięki temu nabiera wielkiej mocy[7]. Ormiańskie amulety – zwoje – były przejawem kultury popularnej (ludowej). Nawet dziś zdarzają się osoby noszące lub przechowujące w domu amulety tego typu. Na ich treść składały się modlitwy, życzenia i prośby o znaczeniu uzdrawiającym i opiekuńczym. Miały chronić od różnych nieszczęść[8]. Częste były wersje iluminowane zarówno różnymi zdobieniami, jaki i podobiznami świętych.

Ormiańskim odpowiednikiem pojęcia amulet było słowo *hmajil*. Pochodziło z staroperskiego wyrazu *humav*, to oznaczy: błogosławiony[9]. Sami kopiści nazywali skopiowane przez siebie amulety rozmaicie: *hmajil*, *hamajil* lub *kyprianos*. Kyprianosami nazywano amulety, które zawierały opowieść o nawróceniu

---

[5] *Ibidem*, s. 46.

[6] *Ibidem*, s. 37.

[7] Е. Н. Мещерская, *Сирийские заклинательные сборники из Матенадарана*, „Палестинский сборник" (Ленинград), 27, 1981, s. 96.

[8] *Ibidem*, s. 96.

[9] Հր.Աճառյան [H. Aczarian], *Հայերեն արմատական բառարան* [Ormiański słownik etymologiczny], Երևան [Erywań] 1977, 3, s. 103; *Հայերեն բացատրական բառարան* [Ormiański słownik etymologiczny], կազմ.Ստ.Մալխասեանց [oprac. S. Malchasjanc], Երևան [Erywań] 1944, 3, s. 113.

św. Cypriana z Antiochii[10]. Weszła ona w skład amuletów późno, pod wpływem postawy Kościoła ormiańskiego, który zwalczał wiarę w amulety. W kulturze ormiańskiej kopistami amuletów byli z reguły księża, o czym dowiadujemy się z kolofonów. Poprzez dołączanie żywota św. Cypriana, uważanego za patrona magów, pogan i nekromantów, oraz innych podobnych w treści opowieści religijnych lub modlitw, Kościół starał się usunąć z pobożności popularnej zaklęcia pochodzące jeszcze z czasów przedchrześcijańskich. Związany z tym zjawiskiem pogląd na etymologię słowa *hmajil* podaje kolofon amuletu z kolekcji Matenadaranu (sygn. 424). Amulet ten, skopiowany „ręką niegodnego i nieistotnego Howhannesa" w roku 1777 w kościele Najświętszej Maryi Panny w Karinie (Erzurum, obecna Turcja), był przeznaczony dla użytku siostry kopisty oraz jej męża. Kopista objaśniał: „Otóż, został spisany ten święty tekst ochronny, który się zwie *Hemajil*, co w niewłaściwy sposób tłumaczy się *Hemajel*, bo *Hem* rozumie się jako czarodziej, a stworzony przez niego tekst nazywa się *Hemeajel*, to znaczy stworzony lub pisany przez Hema. Otóż, nie jest to taki, a jest stosowny i pozbawiony wszelkiej magicznej treści. [Posiada] zaś życzenia i modlitwy świętych i błogosławionych i napełnionych duchem wardapetów naszych, czyli św. Grzegorza Narekacego, wardapeta o anielskiej cnotliwości, a także Nersesa Klajecego, utalentowanego i szczęśliwego katolikosa. Opierając się na jego modlitwach stworzyliśmy ten tekst ochronny, odpychający demony i rozpędzający wszelkie nieszczęścia".

Wpływ pierwotnej formy zauważalny jest także w drukowanych egzemplarzach amuletów. Zarówno rękopiśmienne, jak i drukowane amulety są wzajemnie połączone. Jeśli dla druków wzorem były amulety rękopiśmienne, to z kolei dominujące już w drugiej połowie XVII wieku amulety drukowane służyły jako wzorzec dla wciąż powstających egzemplarzy rękopiśmiennych. W Matenadaranie przechowywany jest największy zbiór drukowanych amuletów. Obejmuje 117 pozycji, wydanych od 1698 do 1731 roku.

W kulturze ormiańskiej występowały też amulety w formie książek, które są jednak zjawiskiem późnym. Ze wczesnego okresu historii ormiańskiego druku (1512-1800) nie posiadamy żadnego amuletu w formie książki. W zbiorach Matenadaranu przechowywane jest blisko 90 takich egzemplarzy, z których najstarszy to pergaminowy amulet napisany w roku 1499 na wsi Jeghnowit (obecna nazwa Yaylaköy[11], dzisiejsza Turcja) w prowincji Hamszen, ręką jereca Karapeta

---

[10] Դ. Ղազարյան [D. Ghazarian], *Կիպրիանոս հայրապետը և Հուստիանե կույսը 15-16-րդ դարերի ժապավենաձև հմայիլների գեղարվեստական հարդարանքում* [Biskup Cyprian i dziewica Justyna w artystycznych dekoracjach XV-XVI-wiecznych amuletów – zwojów], „Բանբեր Մատենադարանի" [Banber Matenadarani], Երևան [Erywań] 2014, s. 243-264.

[11] W miejscowości tej, w ormiańskich klasztorach, jeszcze między XV a XVI wiekiem kopiowane były i gromadzone zabytki piśmiennictwa ormiańskiego, zaś w klasztorze Chaczekar znajdowały się relikwie wojowników i wodzów ormiańskich, które zginęli w bitwie

dla użytku własnego[12]. Drugi, dużo młodszy egzemplarz, został napisany w roku 1560 w Kutahii (Kütahya, obecnie Turcja) przez kopistę Nersesa dla użytku niejakiego Mykyrticza[13]. Reszta amuletów książkowych to egzemplarze z wieków XVII-XIX. Przykładami amuletów książkowych drukowanych są kyprianosy upowszechniane przez Kościół ormiański[14]. Pierwsze egzemplarze tego gatunku pojawiły się w XIX wieku.

Tak jak w przypadku innych zabytków piśmiennictwa ormiańskiego amulety rękopiśmienne i drukowane rozproszone są po całym świecie. Największy zbiór posiada Matenadaran – Instytut Starych Rękopisów im św. Masztoca w Erywaniu. Obejmuje 521 pozycji, które tworzą osobną rękopiśmienną kolekcję[15]. Pod numerem (sugnaturą) 116 przechowywany jest najstarszy datowany amulet, który został napisany w 1428 roku „ręką ignoranta i niezręcznego kopisty" dypira Symeona „w stolicy Mufarghynie [Mufargin, starożytne Martyropolis, dziś: Silwan], pod patronatem rozkazodawcy św. Jerzego".

Drugą dużą kolekcję amuletów, ponad 50 pozycji, posiada biblioteka katolikosatu w Eczmiadzynie. Na trzecim miejscu jest Biblioteka Klasztoru Mechitarystów w Wenecji na wyspie San Lazzaro, gdzie przechowywane są 44 rękopi-

---

z wojskiem pierskim w latach pięćdziesiatych V wieku, w tym i przedstawiciela książęcej rodziny Mamikonianów. Zob. Լ. Սահակյան [L. Sahakian], *Համշենի Եղնով իտ-Էլեվիտ բնակավայրի պատմությունը և տեղանվան ստուգաբանությունը,* [Historia oraz etymologia miejscowości Eghnowit-Elewit w Hamszen] „Ձայն համշենական" [Głos Hamszenu], 2011, 9-10; L. Sahakyan, *Turkification of the toponyms in the Ottoman empire and the Republic of Turkey,* Montreal 2011, s. 16.

[12] Opis zob. *Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի* [Katalog rękopisów w zbiorach Matenadarnu im. Masztoca, 1, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան [oprac. O. Jeganian, A Zejtunian, P. Antabian], (խմբագրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի) [red. L. Chaczikian, A. Mnacakanian], Երևան [Erywań] 1965, s. 1243 (rkps 4600).

[13] Opis zob. *Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի* [Katalog rękopisów w zbiorach Matenadarnu im. Masztoca], 2, Երևան [Erywań] 1970, s. 1029 (rkps 10010).

[14] W 2010 roku wydawnictwo katolikosatu św. Eczmiadzyna wydało kyprianosy w ramach trzeciego tomu w serii modlitewników. Zob. Աղոթագրքեր Գ [Modlitewniki III], *Գիրք աղօթից որ կոչի Կիպրիանոս. Վասն ամենայն ազգ պատահարաց որք գան ի վերայ մարդոյ* [Księga modlitw, która się zwie Kyprianos. O wszelkiego rodzaju wypadkach, które zdarzają się z człowiekiem], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2010.

[15] Na temat amuletów XV i XVI wieku zob. Դ. Ղազարյան [D. Ghazarian], *15-րդ դարի ժապավենաձև հմայիլները* [XV-wieczne amulety – zwoje], ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ [Instytut Historii Sztuki Akademii Nauk Armenii], *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների վեցերորդ նստաշրջանի նյութեր* [Materiały VI sesji młodych ormiańskich historyków sztuki], Երեւան [Erywań] 2012, s. 147-161; idem, *16-րդ դարի ժապավենաձև հմայիլները* [XVI-wieczne amulety – zwoje], ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ [Instytut Historii Sztuki Akademii Nauk Armenii], *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների յոթերորդ նստաշրջանի նյութեր* [Materiały VII sesji młodych ormiańskich historyków sztuki], Երեւան [Erywań] 2013, էջ [s.] 292-309.

śmienne i 3 drukowane amulety – zwoje[16]. Na czwartym miejscu pod względem liczebności znajduje się kolekcja Muzeum Historii Armenii, obejmująca 13 rękopiśmiennych oraz 7 drukowanych amuletów[17]. Piąta jest British Library w Londynie (13 rękopiśmiennych amuletów)[18], szósta – Biblioteka Klasztoru Mechitaristów w Wiedniu (11 pozycji)[19]. Poza wyższej wymienionymi małe kolekcje ormiańskich amuletów posiadają inne biblioteki i muzea na świecie, takie jak Musée Arménien de France (6)[20], Bibliothèque Nationale w Paryżu (5)[21], a pojedyncze egzemplarze Biblioteka Narodowa w Erywaniu[22], Biblioteca Nazionale Marciana w Wenecji[23], Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego[24], Biblioteka Jagiellońska w Krakowie i inne[25]. Pewna liczba znajduje się u prywatnych kolekcjonerów[26].

---

[16] F. Fejdit, *Amulettes de l'Armenie chretienne*, Venise 1986; Գ. Տէր-Վարդանեան [G. Ter-Wardanian], *Յուցակ Յարութիւն Քիւրտեան հաւաքածոյի հայերէն ձեռագիր հմայիլների* [Katalog ormiańskich rękopiśmiennych amuletów z kolekcji Harutjuna Kurtjana], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2013, 3, s. 62-98.

[17] Muzeum Historii Armenii w Erywaniu, Oddział Etnografii, zespół 1.

[18] V. N. Nersessian, *A catalogue of the Armenian manuscripts in the British library acquired since the year 1913 and of collections in other libraries in the United Kingdom*, London 2012, 2, s. 1077-1110, 1, tab. XXVIII.

[19] *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա* [Katalog rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechitarystów w Wiedniu], 2, կազմեց Հ. Համազասպ Ոսկեան [oprac. o. H. Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1963, s. 383-385, 879-880; 3, կազմեց Հ. Օգոստինոս վրդ. Սեքուլեան [oprac. o. O. Sekulian], Վիեննա [Wiedeń] 1983, s. 378-379, 1000.

[20] E. Vardanyan, *Fragments d'amulettes manuscrites conservés au musée arménien de France fondation Nourhan Fringhian,* „Revue des Etudes Arméniennes", 34, 2012, s. 333-370.

[21] R. H. Kévorkian, A. Ter-Stépanian, *Manuscrits armeniens de la Bibliotheque nationale de France*, catalogue, Paris, 1998, s. 295-303.

[22] O istnieniu amuletu w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie dowiedzieliśmy się w trakcie kwerendy zrobionej w 2010 roku. Amulet znajdował się w zbiorze starodruków. Jest to amulet napisany w 1789 roku, nie posiada zdobień.

[23] *Catalogo dei manoscritti Armeni delle biblioteche d'Italia*, oprac. G. Uluhogian, Roma 2010, s. 396-397, 420, tab. VIII, 19-20; F. Fejdit, *Amulettes de l'Armenie chretienne*, s. 75.

[24] *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, 3, *Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich*, dział ormiański, oprac. ks. K. Roszko, Warszawa 1958, s. 39-40; K. Stopka, A. A. Zięba, A. Artwich, M. Agopsowicz, *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012, s. 192; *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, oprac. B. Biedrońska-Słotowa, Kraków 1999, s. 120-121.

[25] Brak jest opracowań poszczególnych amuletów. O amuletach rozproszonych w zbiorach poza Matenadaranem dowiadujemy się często tylko dzięki życzliwości osób, które wiedząc o naszych zainteresowaniach, wysyłają nam informacje o ich istnieniu, a niekiedy także ich skany.

[26] *Յուցակ ձեռագրաց, որ ի Հանդէս Ամսօրեայ* [Katalog ormiańskich rękopisów w czasopiśmie „Handes Amsorja"], խմբ. Հ. Համազասպ Ոսկեան [oprac. O. H. Wo-

Opis

Informację na temat amuletu, który przechowywany jest w bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (Bibliotece Jagiellońskie)[27], i jego skan przekazał Matenadaranowi w 2011 roku prof. Krzysztof Stopka. Dar ten stał się okazją do powstania niniejszego artykułu[28]. Jest to amulet – zwój z pierwszej ćwierci wieku XIX. Panującą w polskiej literaturze opinię o jego XVII-wiecznym pochodzeniu uważam za niesłuszną. Oto argumenty, którymi kierowaliśmy się przy datowaniu amuletu. Po pierwsze, charakterystyczny dla tego czasu styl pisma, notrgir, w niektórych partiach złączony z elementami pisma szeghagir. Po drugie, również popularna w tym wieku treść i kolejność modlitw oraz ich forma językowa, odpowiadająca językowi mówionemu XIX wieku. Po trzecie, papier, który pochodzi z XIX wieku. Opinię tę potwierdził główny specjalista i dyrektor Zakładu Rękopisów Matenadaranu, Geworg Ter-Wardanian. Poniżej przedstawiony opis amuletu z Krakowa jest jego pierwszą całościową charakterystyką.

Kopista lub posiadacz: Yovhannēs Fŕanč'iski; materiał: papier; wymiary: 504,5 x 6,5 cm; składa się z trzech odrębnych fragmentów o wymiarach 38 + 38 + 428,5 cm, które stanowią kontynuację; Układ tekstu: jednokolumnowy; Styl pisma: notrgir. Stan zachowania: dostateczny, obiekt odnowiony, brak początku, zniszczenia na marginesach, na początku brak pojedynczych fragmentów z uszkodzeniem pola pisma (zob. treść), na końcu niezapisane fragmenty.

Treść

1.
/// Յանուն Հօ[ր եւ Որդւոյ] եւ Հոգոյն Սրբ[ոյ] ///
/// W imię Ojca i Syna i Ducha Świętego ///

2.
[Սրբոյ Աւետարան ըստ] Մաթթէոսի (Ա. 1) – [Գիրք ծն]ընդեան Յիսուսի Քրիստոսի [որդւոյ] Դաւթի որդի Ա[բրահամու]:

---

skian], Վիեննա [Wiedeń] 1976, s. 164, 177-180, 373, 375, 378. Jest tu opisanych sześć zwojów amuletów przechowywanych w kolekcjach prywatnych w Bułgarii, w tym jeden z Sofii i pięć z Płowdiw. Trzy księgopodobne amulety przechowywane są w kolekcjach prywatnych w Londynie. Դ. Ղազարյան [D. Ghazarian], *Նարեկ Մկրտչեանի մասնաւոր ձեռագրական հաւաքածուն* [Kolekcja rękopisów prywatnych Nareka Mykrtycziana], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2011, 8, s. 118-119; idem, *Մի ձեռագիր հմայիլ Ախալցխայից* [Rękopiśmienny amulet z Achalciche], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2012, 8, s. 141-146. Ten ostatni amulet został podarowany Matenadaranowi całkiem niedawno i dołączony do kolekcji amuletów pod numerem 521.

[27] *Katalog rękopisów ormiańskich*, s. 33-34; *Ormianie polscy*, s. 132-133.

[28] Za przekazanie zdigitalizowanego egzemplarza amuletu składamy wyrazy podziękowania prof. Krzysztofowi Stopce oraz Bibliotece Jagiellońskiej.

Ewangelia wg św. Mateusza (1.1) – Rodowód Jezusa Chrystusa, syna Dawida, syna Abrahama.

3.
[Սրբոյ Աւետարն ըստ Մարկոսի, Ա. 1] – [Սկիզբն Աւետար]անիս Յիսուսի:
Ewangelia wg św. Marka, 1.1 – Początek Ewangelii o Jezusie.

4.
[Սրբոյ] Աւետար[ան ըստ Ղուկասու, Ա. 1 – [Քանզի բա]զումք յօժար[եցի]ն վերըստին կա[ր]գել: Փառք քեզ Տէր Աստուած մ[եր]:
Ewangelia wg św. Łukasza, 1.1 – Wielu już starało się ułożyć. Chwała Tobie, Tobie, Panie nasz Boże.

5.
Սրբոյ Աւետար[ան] ըստ Յովհաննու (Ա. 1) – [Ի սկզ]բաննէ էր բ[անն. եւ բա]նն էր առ Աստուած. եւ Աստուած էր բա[նն]: Փառք քեզ Տէր Աստուած մ[եր]: [Բ]արեխոսութեամբ ս[րբոց] աւետրանչացն [Մ]աթէոսի, Մարկոս[ի], Ղուկասու եւ Յովհանն[էսի], սոցին սուրբ եւ արժանա[ւոր ա]ղօթիւքն օգնեայ եւ ///յ Տէր Աստուած <u>զծառայս քո [Յ]ովհաննէս Ֆռանչիսու[մ</u> ի] փորձանաց ղուտայէ ///այէ պատահմունքէ եւ պատահար պատուհասէ՝ երեւելի եւ աներեւոյթից. ա[մէն]:
Ewangelia wg św. Jana (1.1) – Na początku było Słowo, a Słowo było u Boga, i Bogiem było Słowo. Chwała Tobie, Panie nasz Boże. Za wstawiennictwem świętych ewangelistów Mateusza, Marka, Łukasza oraz Jana, ich świętych i godnych modlitw wspomóż /// Panie Boże swojego sługę Howhannesa Franczysu, od nieszczęś, od /// wypadków i od niepowodzeń – widocznych lub nie widocznych. Amen.

6.
Աղօթք սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյն վանիչէս [չ]արեաց եւ զարհուր[անաց] գիշերոյ պահապա[ն] ///ի <u>Յովհաննէսիս. ամէ[ն]</u> – Որդի Աստուծոյ կենդանոյ... եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն: Տէր Աստուած աղօթիւք սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյն պահեայ անփորձ եւ անսասան զծառայս քո Յովհաննէս Ֆրանչիսկում ամենայն սատանայական որոգոյթէ. ամէն:
Fragment z modlitwy św. Grzegorza z Nareku, który odpędza zło i wszelkiego rodzaju zmory nocne, prosi chronić sługę Bożego, Howhannesa. Zwraca się także modlitwami Grzegorza z Nareku do Pana Boga z prośbą o wstawnictwo: chroń bezpiecznie i niewzruszenie sługę Twojego, Howhannesa Franciskuma, od wszystkich diabelskich pułapek.

7.
Գիր վախենալու, որ այլ չի վախէ աչ ի քուն եւ ոչ ի յարթուն <u>ծառայիս Աստուծոյ Յովաննէսսու</u> - Ամիայ ոսկում դու իայ խազիմ քալա/// իմ լուկս խուպիար /// ահալ, ահլան, թու///խում, ոչ վախէ ի քու[ն] եւ ի արթունն <u>ծառայս Աստուծոյ Յովհաննէս Ֆռանչիսկու[մ</u>]:

Modlitwa odpędzająca. Kopista skomponował pismo straszące, żeby nie przestraszać sługi Bożego Howhannesa ani dniem, ani nocą. Alfabetem ormiańskim są zapisane wyrazy magiczne.

8.

Եւ այլ գիր չի վախենա[լ]ու ոչ ի քուն եւ ոչ ի ա[ր]թուն ծառայիս Աստուծոյ Յոհաննէս - Այտուն վիդան ալսիլ զարպ զըղազայն:

Inna modlitwa odpędzająca. Kopista skomponował także inne pismo straszące, aby nie przestraszać ani we śnie, ani za czuwania sługę Bożego Howhannesa. Alfabetem ormiańskim są zapisane wyrazy magiczne.

9.

[Գիր սուր կապելոյ] Եւ այլ սուր ոչ մերծենայ ծառայի Աստուծոյ Յովհաննէսիս - Ամենայն սուրն կապի եւ ի փայտ դառնայ ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէս[իս]: Նշանագիր-հմայագիր:

Pismo przeciw ugodzeniu mieczem. Kopista prosi, żeby żaden miecz nie zbliżał się do sługi Bożego Howhannesa. Niech wszelki miecz spęta się i zrobi się drewnem przed sługą Bożym Howhannesem. Są zatem podane symbole talizmanowe.

10.

Գիր քաղցրութեան եւ երեսբախտութեան ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէսիս, այլեւ ամենայն կախարդք կապին եւ ամենայն երեսբախտութիւնն արձակին ի դիմ[ա]ց Ովաննէսիսի. ամէն – Յանուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ. ամէն: Յանուայ յահ հրահէ… արձակեաց է զՈվհանէսս ի կապելոց չարեաց… ամենայն կապանք արձակին ծառայիս Աստուծոյ Յոհաննէսիս. ամէն… եւ արձակումն բարի լիցի ծառայիս Աստուծոյ Յոհաննէսիս, Անուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն:

Modlitwa o wszystko dobre dla sługi Bożego Howhannesa, żeby splątać wszelkiego rodzaju czary i rozplątać zło wszystkie przed Howhannesem.

11.

Եւ այլ վասն քաղցրութեան եւ երեսբախտութեան ծառայիս Աստուծոյ Յոհանէսիս – Փարայ փարայ փառք համատարած… ծառայիս Աստուծոյ Յովհանէսիս… ծառայիս Աստուծոյ Յովհանէսիս… ծառայիս Աստուծոյ Յովհանէսիս… ծառայիս Աստուծոյ Յովհանէսիս. ամէն… թագաւորաց եւ պարոնաց եւ ամենեքեանք քաղցրացին ի դիմաց Յովհաննէս Ֆռանչիզկայիս. ամէն:

Inna modlitwa o wszystko dobre dla sługi Bożego Howhannesa. Kopista prosi, żeby wszyscy królowie i panowie wszyscy stali się dobrzy dla Howhannesa.

12.

Անուն Հօր եւ Որդոյ եւ ՀՈգոյն Սրբոյ, ամէն: Անուն Աստուծոյ ՀԲ. (72) լեզվաւ – Թերնինթաս, Ակիոս, Սաւթէր… ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէսիս… բարի երազ տեսնու Յովհաննէս Ֆռանցս հրամանաւն Աստուծոյ. ամէն:

W imię Ojca, i Syna, i Ducha Świętego, amen. Imię Boga w 72 językach. Kopista prosi, żeby Howhannesowi śniły się dobre sny z Bożej łaski.

13.
Նշանագրեր-հմայագրերի աղիւսակ - Այս այն տլիսմըսն էր, որ Ռ. (1000) արընի բան լինի կամ թէ չար լեզու զրուց ընկնի զայս կու գրեմ, որ հետն պահէ Յովհաննէսը, որ ամենայն չար լեզուքն խափանին եւ պապանձին ի դիմաց Ովհաննէսի եւ ամենայն փորձանաց ազատի. ամէն:
Tablica symbolów talizmanowych. Kopista skomponował ów tekst, żeby go mieć przy sobie, wtedy wszystkie złe języki zwiążą się i zamilkną przed Howhannesem, i niech on będzie wybawiony od wszelkich nieszczęść.

14.
Եւ այլ զայս տօան կու գրեմ ներքոյ գրեալ տալսմին հէտն, որ ինչ տեղ, որ ընայ – Հափիսէն շուտ խալսի… Յովսէփ ամին: Նշանագրեր-հմայագրերի աղիւսակ: Օգնական, պահապան լինի ծառայիս Աստուծոյ Ովհաննէսիս:
I jeszcze ten talizman został wpisany do niżej pisanego tekstu. Wyrazy magiczne. Tablica symboli talizmanowych. Kopista prosi chronić sługę Bożego Howhannesa.

15.
Ով որ զայս Ժ. (10) գիրս պահէ ի հետն, չի վախէ ոչ ի կռվէ եւ ոչ ի դիվականէ, ոչ ի դատաստանէ, ոչ *ի* յերազու ծառայիս Աստոիծոյ ՅՈվհաննէսը – Նշանագրեր-հմայագրերի աղիւսակ:
Ten, który te 10 pism zatrzyma przy sobie, nie będzie bał się ani wojny, ani szatana, ani rozprawy, ani snu. Tablica symboli talizmanowych.

16.
Եւ այլ տալիսմաս, ամենայն սուրն փայտ դառնայ ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէսիս. ամէն - Նշանագրեր-հմայագրերի աղիւսակ:
Inny talizman przeciw wszelkiego rodzaju mieczowi, który niech stanie się drewnem wobec sługi Bożego Howhannesa. Tablica symboli talizmanowych.

17.
Եւ այլ Տլիսմս սրի ու թրի կալած ու կապած կենան ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէսիս - Նշանագրեր-հմայագրերի աղիւսակ:
I inny talizman przeciw wszelkiego rodzaju mieczowi i szabli, które niech splączą się i spętają przed sługą Bożym Howhannesem. – Tablica symboli talizmanowych.

18.
Եւ այլ տլիսմս չար մարդկա[ն]ց եւ չար կապանաց եւ չար գազանաց, որք կապին ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ Ովհաննէսիս. ամէն: - Նշանագրեր-հմայագրեր:
I inny talizman przeciw złym ludziom i złym oczom i złym potworom, które niech splączą się przed sługą Bożym Howhannesem. – Symbole talizmanowe.

19.
Տլիսմս ճանապարհի, չի վախէ ծառայս Աստուծոյ Յովհաննէսը. ամէն - Նշանագրեր-հմայագրերի աղիւսակ:
Talizman podróżny, żeby nie bał się sługa Boży Howhannes. Amen. – Tablica symboli talizmanowych.

20.

Տլիսմս վաճառի, առի տրի եւ ամենայն մարդ հնազանդի ծառայիս Աստուծոյ վաճառն աջողէ Յովհաննէսին - Նշանագրեր-հմայագրերի աղիւսակ:

Talizman sprzedaży, handlu i niech każdy człowiek będzie posłuszny wobec sługi Bożego Howhannesa, niech mu się powodzi w handlu. – Tablica symboli talizmanowych.

21.

Տլիսմս գողու եւ հարամու, նետի, սրի, թանկի, թուֆենկի, թրի կապի եւ ի փայտ դառնայ ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէսիս - Նշանագրեր-հմայագրերի աղիւսակ:

Talizman przeciw złodziejom i nieczystym, strzale, mieczowi, wszelkiego rodzaju ostrym przedmioto, które niech splączą się i zdrewnieją przed sługą Bożym Howhannesem. – Tablica symboli talizmanowych.

22.

Սի[ր]ոյ համար է այս անունքս, ամենայն ադամորդիք սիրեն Յովհաննէսս. ամէն – Իշեմ Իսրայէլ, Զուրիէլ, Դանիէլ… այնպէս սիրեն ամենայն մարդիք ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէսս:

Talizman miłosny. To są imiona wszystkich synów Adama, którzy niech pokochają Howhannesa.

23.

[Գիր վասն ամենայն սրոց] – Յիշեմ զՈվիէլ հրեշտակապէտն, զՄիէայէլ… ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէ Ֆռանցիս. ամէն… ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէսիս… ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէսիս… փրկեայ, Տէր Աստուած, ծառայիս Աստուծոյ զՅովհաննէս եւ զտուն եւ զընտանիքն եւ զիւր ապրանքն ամենայն պատահար պատուհասէ. ամէն, եղիցի եւ եղիցի: Աստուած իմ, փրկեա զիս ի ձեռաց անըզկամի, ի ձեռաց անօրինի եւ անիւրաւի (երկու հմայանշան՝ Սողոմանի աստղ), սուրք նոցա մտցեն ի սիրտս նոցա եւ աղեղունք փշրեսցին ի դիմաց ծառայի Աստուծոյ Յովհաննէս Ֆռանցիսիս:

Tekst przeciw wszystkim mieczom. Kopista zwraca się do archaniołów z prośbą o opiekę nad sługą Bożym Howhannesem. Prosi Pana Boga o poratowanie sługi Bożego Howhannesa, prosi także o ochronę jego domu i rodziny, i wszystkich jego dóbr od skutków niepowodzenia. Prosi również Pana Boga o wyratowanie go z rąk zbrodniarzy, bezbożnych i niesprawiedliwych (dwa znaki talizmanowe, gwiazda Salomona), niech ich miecze przenikną ich serca i niech ich łuki skruszą się przed sługą Bożym Howhannesem.

24.

Կապք Սողոմանի, զոր կապեաց (հմայանշան՝ Սողոմանի աստղ) զգլուխ դիվացն (երկու հմայանշան՝ Սողոմանի աստղ) վանիչէ ամենայն դլայիարաց ի յայ[լ]ոց պղծոց ամենեցօքն կապին ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէս Ֆռանցիսիս – Սողոմոն ետես զիշխան ի խաւարի… (երկու հմայանշան՝ Սողոմանի աստղ)… եւ հեռացեալ եղիցին ամենայն

սատանայական որոյգայթն ի ծառայէս Աստուծոյ Յոհաննէս Ֆռանչիքումէս. ամէն:

Kajdany Salomona, przy pomocy których splątał głowy potworom (dwa znaki talizmanowe; gwiazda Salomona), odstręczyciela wszelkiego rodzaju potworów i innych nieczystych, niech wszystko to splącze się wobec sługi Bożej Howhannesa. Dwa znaki talizmanowe; gwiazda Salomona. Kopista prosi, żeby wszelkiego rodzaju szatańskie pułapki ominęły sługę Bożego Howhannesa.

25.

Գիր չար լեզվակապի է. չար լեզուքն կալած եւ կապած կենան ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ Յոհաննէսիս – Յանուն ամենայկալին Աստուծոյ եւ ինն դասուց... ծառայիս Աստուծոյ Յոհաննէս Ֆռանչիսկումիս... զծառայս քո՝ զՈվհաննէսս... եւ եղիցի պահպանութիւն ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէսիս. ամէն, Ռ. (1000) ամէն:

Tekst przeciw złym językom, niech złe języki będą splątane i spętane przed sługą Bożym Howhannesem – W imię wszechmocnego Boga i dziewięciu chórów ... I niech będzie chroniony sługa Boży Howhannes. Amen. 1000 razy amen.

26.

Ամենայն չար կախարթութիւնքն ոչ բանի ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէսիս Աստուծոյ ողորմութեամբն եւ տլրսմիս(talizman) հոքմովն(duszą) - Նշանագրեր-հմայագրերի աղիւսակ:

Talizman przeciw złym czarom, które niech nie działają wobec sługi Bożego Howhannesa. Tablica symboli talizmanowych.

27.

Երբ զայս տլիսմս, որ ի հետն պահէ Յովհաննէսս ի զնտան եւ ի պանդ ոչ մտանէ Աստուծոյ ողորմութեանբն եւ երկուսում բոլորակս (երկու աղյուսակի մեջի երկու կտորների աղոթքը խափանի)զաղաւթն խափանէ - Նշանագրեր-հմայագրերի աղիւսակ: <<ՇԷՎՑ>>. այս բոլորակս սէր ունենայ... ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէս Ֆռանչիսկումն... ծառայիս Աստուծոյ Յովհաննէսիս... եւ քեզ սպասեն արդարքն մինչեւ հատուցցէս:

Ten talizman, który będzie trzymał przy sobie Howhannes, niech przy jego pomocy uniknie on więzienia i ciemnicy z łaski Bożej. Tablica symboli talizmanowych. W nawiasach alfabetem ormiańskim jest napisane słowo *ŠĒVC* .

Bibliografia

[Aczarian H.] Հր.Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան* [Ormiański słownik etymologiczny], Երևան [Erywań] 1977, 3, s. 103

[Aghothagirkher] Աղոթագրքեր Գ [Modlitewniki III], *Գիրք աղօթից որ կոչի Կիպրիանոս. Վասն ամենայն ազգ պատահարաց որք գան ի վերայ մարդոյ* [Księga modlitw, która się zwie Kyprianos. O wszelkiego rodzaju wypadkach, które zdarzają się z człowiekiem], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2010

[Badż J.] Бадж Э., *Амулеты и суеверия*, Москва 2001

[Brokhauz F.] Брокгаузъ Ф., Ефрон И. А., *Энциклопедический словарь*, 59, 1900, Санкт Петерсбург

Catalogo dei manoscritti Armeni delle biblioteche d'Italia, oprac. G. Uluhogian, Roma 2010

[Cucak] *Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի* [Katalog rękopisów w zbiorach Matenadarnu im. Masztoca], 1, կազմեցին՝ 0. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան [oprac. O. Jeganian, A Zejtunian, P. Antabian], (խմբագրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի) [red. L. Chaczikian, A. Mnacakanian], Երևան [Erywań] 1965

[Cucak] *Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի* [Katalog rękopisów w zbiorach Matenadarnu im. Masztoca], 2, Երևան [Erywań] 1970

[Cucak] *Ցուցակ ձեռագրաց, որ ի Հանդէս Ամսօրեայ* [Katalog ormiańskich rękopisów w czasopiśmie „Handes Amsorja"], խմբ.Հ. Համազասպ Ոսկեան [oprac. O. H. Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1976

[Cucak hajeren] *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա* [Katalog rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechitarystów w Wiedniu], 2, կազմեց Հ. Համազասպ Ոսկեան [oprac. o. H. Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1963, s. 383-385, 879-880; 3, կազմեց Հ. Օգոստինոս վրդ. Սեքուլեան [oprac. o. O. Sekulian], Վիեննա [Wiedeń] 1983

Fejdit F., *Amulettes de l'Armenie chretienne*, Venise 1986; Գ.Տէր-Վարդանեան [G. Ter--Wardanian], *Ցուցակ Յարութիւն Քիւրտեան հաւաքածոյի հայերէն ձեռագիր հմայիլների* [Katalog ormiańskich rękopiśmiennych amuletów z kolekcji Harutjuna Kurtjana], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 2013, 3

[Ghazarian D.] Դ. Ղազարյան, *Կիպրիանոս հայրապետը և Հուստիանե կույսը 15-16-րդ դարերի ժապավենաձև հմայիլների գեղարվեստական հարդարանքում* [Biskup Cyprian i dziewica Justyna w artystycznych dekoracjach XV-XVI-wiecznych amuletów – zwojów], „Բանբեր Մատենադարանի" [Banber Matenadarani], Երևան [Erywań] 2014, s. 243-264

[Ghazarian D.] Դ. Ղազարյան, *15-րդ դարի ժապավենաձև հմայիլները* [XV-wieczne amulety – zwoje], ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ [Instytut Historii Sztuki Akademii Nauk Armenii], *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների վեցերորդ նստաշրջանի նյութեր* [Materiały VI sesji młodych ormiańskich historyków sztuki], Երեւան [Erywań] 2012, s. 147-161

[Ghazarian D.] Դ. Ղազարյան, *16-րդ դարի ժապավենաձև հմայիլները* [XVI--wieczne amulety – zwoje], ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ [Instytut Historii Sztuki Akademii Nauk Armenii], *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների յոթերորդ նստաշրջանի նյութեր* [Materiały VII sesji młodych ormiańskich historyków sztuki], Երեւան [Erywań] 2013, s. 292-309

[Ghazarian D.] Դ. Ղազարյան, *Նարեկ Մկրտչեանի մասնաւոր ձեռագրական հաւաքածուն* [Kolekcja rękopisów prywatnych Nareka Mykrtycziana], „Էջմիածին" [Eczmiadzyn] 2011, 8

[Ghazarian D.] Դ. Ղազարյան, *Մի ձեռագիր հմայիլ Ախալցխայից* [Rękopiśmienny amulet z Achalciche], „Էջմիածին" [Eczmiadzyn] 2012, 8

[Hajeren] *Հայերեն բացատրական բառարան* [Ormiański słownik etymologiczny], *կազմ.Ստ.Մալխասեանց* [oprac. S. Malchasjanc], Երևան [Erywań] 1944, 3

Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich, 3, *Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich*. dział ormiański oprac. ks. K. Roszko, Warszawa 1958

Kévorkian R. H., Ter-Stépanian A., *Manuscrits armeniens de la Bibliotheque nationale de France*, catalogue, Paris, 1998

[Meszczerskaja E. N.] Мещерская Е. Н., *Сирийские заклинательные сборники из Матенадарана*, „Палестинский сборник" (Ленинград), 27, 1981

Nersessian V. N., *A catalogue of the Armenian manuscripts in the British library acquired since the year 1913 and of collections in other libraries in the United Kingdom*, London, 2, 2012

Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja, oprac. B. Biedrońska-Słotowa, Kraków 1999

Sahakyan L., *Turkification of the toponyms in the Ottoman empire and the Republic of Turkey*, Montreal 2011

[Sahakian L.] Լ. Սահակյան, *Համշենի Եղնովիտ-Էլեվիտ բնակավայրի պատմությունը և տեղանվան ստուգաբանությունը*, [Historia oraz etymologia miejscowości Eghnowit-Elewit w Hamszen] „Ձայն համշենական" [Głos Hamszenu], 2011, 9-10

Stopka K., Zięba A. A., Artwich A., Agopsowicz M., *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012

Vardanyan E., *Fragments d'amulettes manuscrites conservés au musée arménien de France fondation Nourhan Fringhian*, „Revue des Etudes Arméniennes", 34, 2012, s. 333- 370

Դավիթ Ղազարյան, *Կրակովի Յագելոնյան համալսարանում պահվող հայկական հմայիլը*

Հիմնաբառեր՝

հայկական հմայիլներ, Յագելոնյան համալսարան

Ամփոփում

Հայ ձեռագրական մշակույթում առանձնահատուկ տեղ են գրավում հուռութքները՝ հմայիլները: Պահպանելով ժապավենի՝ ձեռագրերին բնորոշ հնագույն ձևը՝ հմայիլների հիմքում ընկած է եղել մոգական ավանդույթը: Ընդունված էր, որ պարուրաձև փաթաթված աղոթքը կամ անեծքը, զերծ լինելով արտաքին բացասական ազդեցությունից, ձեռք էր բերում մեծ ուժ: Հայկական ժապավենաձև հմայիլները ժողովրդական մշակույթի դրսևորումներ էին: Բովանդակային առումով դրանք բաղկացած էին բուժիչ և պահպանիչ նշանակության աղոթքներից, աղերսներից և մաղթանքներից: Կրակովի Յագելոնյան գրադարանի

(գույքահամար՝ 69901 I) ժապավենաձև հմայիլը գրվել է XIX դարի առաջին քառորդում: Հեղինակը հմայիլի XVII դարի ծագման վերաբերյալ լեհական գրականության մեջ իշխող կարծիքը համարում է ոչ ճիշտ: Հոդվածում տրված է հմայիլի վիճակի, նյութի, չափերի, գրատեսակի և բովանդակության վերաբերյալ վերլուծություն:

Dawit Ghazarian, *The amulet from the collection of the Jagiellonian Library*

Keywords:
Armenian amulets, Polish Armenians, Jagiellonian Library

Summary:
Among the Armenian monuments of literature the amulets (Arm. *hmajil*) occupy a special place. By preserving the form of scrolls which was peculiar already to the ancient manuscripts, they are rooted in the tradition of the ancient mages. It was thought that a prayer or a curse which is somewhat entwined in such a scroll, is kept safe from the external adverse effects and owing to this fact it assumes great power. The Armenian amulet-scrolls were a manifestation of popular (folk) culture. Their content involved prayers, wishes and requests associated with healing and tutelary aspects. The amulet-scroll from the Jagiellonian Library in Kraków (signature no. 69901 I) dates back to the first quarter of the 19th century. The opinion about the 17th-century origin of this monument which prevails in Polish literature is considered to be erroneous by the author. The article contains an analysis of the state of preservation, material, dimensions, type of writing and the content of the amulet.

1. Amulety – zwoje

2. Fragment amuletu, scena walki lwa z bykiem, 1579, kopista mnich Dawid, Matenadaran, sygn. 274

3. Fragment amuletu, Matka Boska z Dzieciątkiem, Mufargin (dziś: Silwan), 1428, kopista dypir Symeon, Matenadaran, sygn. 116

4. Fragment amuletu z wierszami krzyżującymi się ukośnie, Konstantynopol, 1671-1676, kopista i iluminator dypir Gabriel, Matenadaran, sygn. 293

5. Fragment amuletu drukowanego, św. Syzyniusz (Sysianos) i diabeł, 1659, drukarnia Gulbasara, kolekcja prywatna Nareka Mykrtycziana

6. Pojemnik za amulet Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. 6990 I

6990/I. Jagiel.

Rękopis ormiański w formie zwoju składający się z trzech kawałków:

I) uszkodzony: zawiera początki czterech ewangelii-pierwsze słowa, a potym antyfonę błagalną do tych czterech ewangelistów, by pisarza Jana Francisa strzegli od pokus szatańskich; oraz początek modlitwy Św. Grzegorza z Naregiaty do Syna Bożego z prośba o zachowanie go od pokus szatańskich w czasie nocy.

II) w dobrym stanie: zawiera dalszy ciąg i zakończenie tejże modlitwy; oraz początek tekstu wróżbiarskiego.

III) zawiera: dalszy ciąg tekstu wróżbiarskiego i odkrywanie talizmanów z różnych liter alfabetu itp. wplatane tekstami z Pisma świętego.

Sporządził
Ks. Mgr. Kazimierz Roszko

Gliwice, 15 maja 1954.

7. Pierwszy opis amuletu Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. 6990 I, autorstwa ks. Kazimierza Roszki, 1954

8. Biblioteka Jagiellońska, rkps 6990 I, amulet – zwój, 1. ćwierć XIX wieku